

סימני ספר המדות

למחבר בעל "ספר המדות" הוא "ארחות צדיקים"

הזכירם המחבר בסוף שער הזכירה :
"סימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר"

יוצא לאור בפעם הראשונה מתוך כת"י משנת ק"ץ
מאת זישיא אברהם בלא"מ אלחנן וא"מ יהודית אסתר קדיש

מהדורה אלקטרונית ע"י הוצאת "ספרים אונליין"
דפוס ראשון ע"י ישיבת כרמי-אל
חודש אלול שנת תשס"ד לפ"ק

פתח דבר

בספר המידות ("ארחות צדיקים") כתב בסוף שער הזכירה: "וסימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר – יחזור בכל יום פעמיים, ויבדוק עצמו תמיד אם קיצר לקיים המדות, עד שיהא רגיל ליקח מכל מידה הטוב שבה."¹

סימנים אלו נעלמו מכל המהדורות המודפסות של "ארחות צדיקים", ואפילו מרוב כתבי היד. אבל בחסדי ה' הם נשרדו בכתב יד ישן משנת ק"ץ,² והעתקתם כאן כדי לזכות בהם את הרבים.³ כתב היד מכיל גירסה מקוצרת של "ספר המידות",⁴ ובסופו ציין הסופר: "ואלו סימני ספר המדות" והביא את הסימנים המובאים כאן.

לשונם וסגנונם של הסימנים זהים ללשונו וסגנונו של ספר המידות, וכן לגבי תוכן הרעיונות ורוחם של הדברים. לדעתי אין כל סיבה להטיל ספק בכך שסימנים אלו נכתבו על ידי מחבר ארחות צדיקים (שהעלים ממנו את שמו⁵), והם "סימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר", אותם הזכיר בסוף שער הזכירה.

בעקבות העתקת כתב היד⁶, מוגשת כאן גירסה נוחה לקריאה ולימוד (עם פיסוק מלא, השלמת כל הקיצורים, ציון מקורות, וכו'). ענייני נוסח ניתנים לבדיקתו של הקורא במדור "דקדוקי סופרים" בסוף. הוצאתם של הסימנים לאור נעשתה כצעד ראשון לקראת מהדורה מתוקנת ושלימה של ספר המידות (הוא "ארחות צדיקים"),⁷ שתוגש בחינם אי"ה לרשותם של אוהבי תורה ומוסר.

¹נוסח הציטוט ע"פ כתבי יד.

²מחלקת כתבי היד בספרייה של אוניברסיטת וורשה, מספר 258/11; אנו מודים לספרייה זו על הרשות שניתנה לנו להוציא את כתב היד לאור עולם, וכן תודה למכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים (תצלום מספר 32500 במכון). הסימנים מכילים כ-3 דפים בכתב היד: 319ב(1) עד 322ב(1).

³הזכויות ל"סימני ספר המידות" (ראה: www.seforimonline.org) שמורות לאבי קדיש, תשס"ד. **מותר** להעתיק ולהפיץ וגם לשנות אותה באופן חופשי, בהתאם ל"רשיון לשימוש חופשי" (ראה: <http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>). הסבר לזכויות יוצרים: מותר לכל אחד להשתמש במהדורה זו של "סימני ספר המידות" כראות עיניו, ואף לפתח ולעדכן אותה, בתנאי שיאפשר לאחרים לעשות אותו הדבר גם בעבודתו. אם מהדורה זו של הסימנים תשולב בתוך עבודה גדולה יותר (כגון מהדורה מלאה של "ארחות צדיקים") – אז הגבלה זו כוללת רק את מה שמבוסס על מהדורה זו, ולא את השאר. בכל גירסה מעודכנת או מתוקנת (אף בתוך עבודה גדולה יותר) חובה לציין את ההערה הקצרה הנ"ל עם הקישורים.

⁴נציין אותו בכינוי "ספר המידות הקצר".

⁵נסיונות רבים נעשו ע"י החוקרים כדי לקבוע את זמנו של המחבר ז"ל, את מקומו ואף את שמו, אבל ללא הצלחה רבה. הדעה הרווחת כיום במחקר היא שהמחבר כתב את ספרו באמצע המאה ה-15 למנינם. אולם כתב היד שלנו מוכיח ללא צל של ספק שצריך להקדים את זמנו. כתב היד נעתיק בשנת ק"ץ (1430), ואף הוא אינו הספר המקורי, אלא העתקה של קיצור הספר! זאת אומרת, שעד שנת ק"ץ היה "ספר המדות" ידוע ברבים עד שכבר עשו ממנו קיצור, וגם את הקיצור עצמו העתיקו לפחות פעם אחת (בשנת ק"ץ). סביר להניח שהספר נכתב לכל המאוחר דור שלם לפני שנת ק"ץ, עד שנת ק"ס (1400) בערך, או אפילו הרבה לפני כן במשך המאה ה-14, בדורות שלאחר הגירוש הראשון של יהודי צרפת בשנת ס"ו (1306). מאמר מקיף על תולדות "ספר המידות" (ארחות צדיקים) בשלבי הכנה; המאמר ידון בין השאר בזמנו ומקומו של המחבר, במבנה הספר ע"פ מקורותיו וכתבי היד, ובמחקר שכבר נכתב על הספר.

⁶העתקת כתב היד וכן צילום כתב היד (ביחד עם מכתב הרשות מאוני' וורשה) יעלו בעזר"ה בקרוב באותו אתר שכבר צויין למעלה. יופיע שם גם צילום הדפוס הראשון של "ארחות צדיקים" בעברית (פראג שנת שמ"א [1581]).

⁷אשמח מאד לקבל שותפים למלאכת המהדורה השלימה. מי שרוצה להיות שותף לבדיקת כתבי היד, להגהה ולציין המקורות מוזמן ליצור קשר (skadish@012.net.il). וכן מי שרוצה להציע תיקונים או שיפורים למהדורה זו של הסימנים – נא לכתוב אלי ("שגיאות מי יבין").

סימני ספר המדות

ואלו סימני ספר המדות:

"ביום טובה – היה בטוב, וביום רעה – ראה: גם את זה לעומת זה עשה האלהים" וגו' (קהלת ז יד). זה הפסוק אמר שלמה המלך על מה שראה, אשר כל מה שנברא בעולם – הכל זה כנגד זה.

כיצד? יש בעולם טובה, כנגד הטוב יש רעה. יש אור בעולם, כנגד זה יש חושך ואפילה. בעולם יש ימים ונהרות, כנגד זה יש יבשה. יש מדבר ויש יישוב. יש הרים וגבעות, יש גאיות ועמקים. ויש חמימות ויש קרירות. בענין זה נברא הכל, ובכל אחד ואחד יש בו טובה ורעה. וכל חכם לב נוטל מכל אחד ואחד מה שיש לו הנאה ממנו. כגון: האור טוב יותר מן החושך, אך בחושך יש טובה שבלילה יש מנוח לכל לישן, מה שאין כן ביום. ובחושך אדם נמלט מאויביו הבאים עליו. ובענין זה יש בכל דבר ודבר, והכל זה לעומת זה.

וכן האדם נברא בענין זה שכל מידותיו ושיטותיו – הכל זה לעומת זה, כגון: הגאווה והענוה, היגון והשמחה. ובכל מידה ומידה – יש בה צדדין המרחיקין אותו מן הדרך הטובה והישרה, ועל זה נאמר: "יעזוב רשע דרכו" וגו' (ישעיהו נה ז). ויש בכל מידה – צדדין אשר בהן מתקרב הנבון והמשכיל לעבודת השם.

ועבור אשר ראינו כי הצדדין רבים בכל מידה, לכן באנו לסדר המידות בדרך קצרה, לעשות סימנים. ויהיו הסימנים הללו סדורים בפיך, ותהיה מורגל בהם. ואם תהיה בענין שיביאך אל הגאווה – יזכירוך הסימנים הללו להשפיל רוחך. כי תחשוב: כמה נתגאו בעולם בגאווה ובשררה, ונשכחו כלא היו, והיכן הם? לכן תידבק בענוה. ואם תהיה בענין שיביאך אל הכעס – יזכירוך הסימנים האלה להסיר כעס מלבך. ואם תהיה בענין שיביאך לאהבת עולם זה – יזכירוך הסימנים האלה לעזוב כל האהבות, כי הכל הבל וכלה, ולתפוס אהבת השם, כי היא האהבה המובחרת.

ואם תעשה שום מצוה – יזכירוך הסימנים האלה שתעשה המצוה לשם שמים, לכוין בה בכוונה טובה. ואם תהיה בעניין שיטריד לבך להרחיקו מן השם הנכבד – יזכירוך הסימנים הללו להעביר הטירדא, ולהביא מחשבותיך למעלה ליחד לבך לאלהים.

הגאווה – היא מידה רעה מאד מאד. במידת הגאווה ישכח האדם השם הגדול. כי כל דעת המתגאה להתגדל ולהשתרר, ואפילו כשעושה מצוה – חושב ברעתו לקבל שבח מן העולם, וחושב בדעת שכל הצלחתו מרוב חכמתו.

מן הגאווה יבא לעבירות רבות, כגון רדיפת כבוד, ומחלוקת במילי דעלמא. ובתורה חולק שלא לשמה, ולא יודה על האמת, ומתבייש לשאול מה שאינו יודע. ויבא לידי גזל וגניבה ותאוה יתירה וכל רעות, ולשכוח השם.

והמתגאה מבזה לכל אדם, ומתכבד בקלונם. כללו של דבר: בלב המתגאה יש שער גדול פתוח, להכניס בו יצר הרע לבלבל המחשבות, ומי שלא יעלה בלבו לסתום השער הרע הזה – יהיה אבוד מן העולם הבא.

לכן המשכיל יזהר מאד מן הגאווה, שלא יתגאה – לא בגופו ולא בשערו, ולא בראשו ולא בגרונו, ולא בידי ובלב, ולא ברגליו, ולא בריח אפו ולא בלשונו, ולא במאכלו ולא במלבושיו. ולא יתגאה בלבו, "כי תועבת יי כל גבה לב" (משלי טז ה). וזה דבר גדול, אשר בגבהות הלב נקרא "תועבת יי", ואשרי האדם אשר ירגיש בדבר זה, להבין העונש הגדול הזה על דבר קל כזה. רבים נכשלים בזה, והמשכיל – ימלט נפשו שלא ליקרא "תועבה". השם הזה מכוער מאד, ואתה דע לך.

ואף על פי שהגאווה רעה, אפילו הכי מצוה לאדם שיהיו מלבושיו נקיים, ומאכלו נקי, וכל כליו נקיים, ושלחנו נקי, וגופו נקי, כי הדר התורה – זהו הנקיות. וכל זה יכוין לשם שמים.

וכן לעולם יגביה נפשו למעלה, ויתרעם על נפשו תמיד כמה שהוא ממעט עבודת השם. ויהיה זהיר להוכיח את הרבים, ולעמוד נגד הרשעים ולהשפילם לפי יכולתו, ולהודיע תועבתם כדי להתרחק מהם. ואף על פי שדבר זה נראה כמו גאווה, אפילו הכי צריך לעשות כן, אך יכוין לשם שמים. ובתחילה יראה שלא יבוא לידי קלקול במלחמת הרשעים, שלא יצא שכרו בהפסדו. וצריך לבקש רחמים על זה וכיוצא בזה, שידריכהו השם בדרך הישר.

הענוה – היא שורש העבודה, ועיקר לכל מעשה טוב. ומעשה העניו מקובל לפני השם. ומה הענוה? שיהיה בעיניו וחושב עצמו כאין, וצנוע ושפל רוח, ורוח נשברה. ובעודו בריא ובזמן שהוא חי בטובה – יחשוב שהשם הטיב עמו ברוב חסדיו, ושהוא אינו ראוי לאותה טובה. וגם העני יחשוב על המעט שיש לו – שאינו ראוי אפילו לאותו המעט, כי מה יש לו להחשב יותר מיתוש אחד, אך שהשם עשה עמו לפניו משורת הדין. ויודה לו על טובותיו, וישתחוה לו.

ויחשוב גדולת האל, וכל מעשים טובים שיוכל לעשות – אינם כי אם טיפה בים כנגד מה שהוא חייב לעשות. ויהיה עניו ושפל רוח לפני כל, אפילו לפני הקטנים ממש. ויחזיק כל אדם טוב יותר ממנו, ולא יחוש על הכבוד לקבל שבח מבני אדם. ולא יחוש על ביזוי שיבזוהו, אך ישמח על הביזוי ויחשוב שהוא ראוי לזה.

ויהיה ניכר בששה סימנים הענוה, והם: (א) המחילה בעת הכעס; (ב) וענייני שבח וגנאי – שיהיה הכל שוה בעיניו; (ג) ולהצדיק הדין בעת ההפסד, ולהשפיל עצמו בעת שפע הטובה בעושר ובבנים ובחכמה; (ד) ולילך מעצמו ולפייס את מי שהרע לו; (ה) ולהתנהג במענה רך; (ו) ולהיות שמח בחלקו.

אך לא יהיה עניו לפני הרשעים במילי דשמיא, אלא יוכיח אותם לפי כוחו. ולא יראה מידת הענוה בעניני המלבושים לרמאות העולם, שיהיו סבורים שהוא חסיד, והוא עושה רעות בסתר וגונב דעת הבריות.

הבושת – הביישן לא במהרה חוטא מחמת הבושת, ומתוך שלא לשמה לבסוף יעשה לשמה. אך מעלה העליונה היא שיתבייש לפני השם. וישיג זה הענין בהתבודדו לחשוב בגדולת השם. ובמקום מצוה יסיר הבושת מעל פניו, שלא יניח שום מצוה עבור הבושת.

וזה הבושת רע מאד: אם יעזוב המצוה בעבור הבושת, או אם לא ישאל מה שאינו יודע מחמת שיתבייש. ולא יבייש שום אדם אלא בעניין התוכחה, אם לא יקבל בנחת.

העזות – המידה הזאת רעה מאד להעזי פניו נגד מוכיחו, או לכפור במלוה ובפקדון, וכיוצא בזה. אך טוב העזות נגד הרשעים שלא להודות על שקריהם, ושלא להסכים עמהם, ולהעזי פניו לקיים המצות.

האהבה – המידה הזאת רעה ברוב המקומות, והיא עוקרת כל מידות טובות: אהבת ממון, ואהבת נשים, ואהבת אם ואב, ואח ואחות, וקרוביו ורעיו, ואהבת גופו וימי חייו, ואהבת הכבוד, ואהבת התענוגים כאכילה וכשתיה ושינה, ונוי המלבושים – כל אילו האהבות מעבירות האדם שלא לעשות הטוב. ורוב העולם נכשלים בהם, ורבים יפלו ולא יקומו. אך מי שרוצה להתחזק על יצרו – יוכל להתגבר ולעשות כל האהבות האלה לשם שמים, ואשרי מי שזוכה לזה.

וצריך האדם לעזוב כל האהבות וידבק באהבת הבורא יתברך, כי האהבה הזאת עיקר על כל המעלות. ועבור שהאדם מלובש בגוף, וטבוע בחשך זה העולם שהוא שוא ושקר – על כן קשה היא מאד להשיג. והאהבה היא שיאהב אהבה גדולה יתירה מאד, עד שתהא נפשו קשורה בשמחה, ולהבריח מלבבו נעימות הגוף ותענוג של עולם זה. והאהבה עזה, ומתגברת על לבבו, וכל ההנאות של עולם זה – הכל כאין כנגד תוקף תגבורות שמחת אהבת השם.

ואין כל חכם זוכה לזאת האהבה. וזה דבר ידוע וברור, שאין זאת האהבה נקשרת בלב האדם עד שיעזוב כל מה שבעולם חוץ מהשם.

השנאה – זאת המידה רעה: מי ששונא חברו, והשונא מעשים טובים. וצריך לזהר מאד שלא לשנוא בני אדם, ורבים נכשלים בזה. אך טובה לשנוא כל מה שמעביר אותו ומרחיקו מאהבת הבורא, ולאהוב כל מה אשר יקרבהו לעבודת הקדוש ברוך הוא.

האכזריות – זאת המידה רעה, כי בעלי המידה הזאת לא ירחמו על העניים, והם נוקמים, ונוטרים איבה, וגונבים וגוזלים, ולא ירחמו, ומענים יתום ואלמנה. אך נגד הרשעים – יהיה אכזרי. ויהיה אכזרי על גופו לטרוח בתורה ובמצות, וכן על בניו יהיה אכזרי שיטריחם לעסוק בתורה ובמצות כפי כחם. והכל במידה שוה לפי היכולת.

הרחמנות – זאת המידה טובה מאד, לרחם על העניים הטובים, ולרחם על הבהמות, ולרחם על עצמו ועל בניו, ואוהבם לזכותם לחיי עד. אך לא יהיה רחמני על הרשעים, או לרחם על גופו ועל בניו, שלא לטרוח בתורה ובמצות.

הדאגה – זאת המידה רעה לגוף מאד, והדואג על עולם זה להשיג תאותו – זה רעה מאד. ויותר רע הדואג אחר עבירות. אך הדאגה טובה לדאוג על מיעוט השגתו בתורה ובמצות, ולדאוג ולפחד שמא ישכח לימודו, ויחזור תמיד. ולא ידאג ולא יירא משום דבר המונעו מעבודת השם. ולעולם ידאג מעונותיו, וידאג שמא גורם הפורענות הבאים לעולם, וידאג שמא אוכל שכר מעשיו הטובים בעולם זה. וידאג תמיד שמא אין מעשיו מקובלים לפני השם. ולעולם ידאג ויצטער על כבוד השם, וכבוד התורה, וכבוד ישראל אשר נתמעט. ועל עניינים כאילו ידאג תמיד.

השמחה – זאת המידה טובה לגוף, ומאירה פניו של אדם. וכל העושה מצוה בשמחה – יש לו שכר גדול לאין חקר, ממעשיו הטובים אשר יעשה בשמחה: להנעים זמירות, ולשבח בשמחה, ולקבל כל מאורעותיו בשמחה. ולשמוח בשבתות ובימים טובים בשמחת הקדוש ברוך הוא, ולשמוח לב העניים והאכילום. אך השמחה אינה טובה לשמוח בהבלים, ולשמוח בעבירות, ולשמוח באיד בני אדם או לשמוח בתקלת בני אדם. אך יהיה בחלקו שמח, וישמח בעבודת המקום ובתורה.

הביטחון – שורש הביטחון הוא שיסמוך על חסדי האל שיעשה לו הטוב בכל ענייניו, והוא בוחר לו הטוב יותר ממה שהוא בוחר לעצמו. וצריך הבוטח לידע שהקדוש ברוך הוא – הוא החומל, ושאינו מעלים עינו ממנו, ואין לו מונע מלעשות חפצו של הבוטח. והוא יודע מה טוב לו, והוא מנהיגו ומשמרו עד היום. ואין אדם יכול לברוח מהנהגתו, ולא יגיע לו נזק או טובה אלא ברשות האל. והוא בתכלית הנדיבות והחסד, ואין לו הפסק לעולם. ועד רואה מחשבות הלב, ויודע אם בוטח בו בלב שלם. ויבטח בשם על ענייני גופו ופרנסתו, ויבטח בו שיתן לו השגת יד לפרנס אשתו ובניו בניו, ולהדריכם בדרך ישרה.

ויבטח בו שיטהר לבו ליגיעתו, לעבודתו העליונה. ויבטח בו שיזמין לו המצות, ולימוד התורה, ושיתן לו היכולת לעשות הכל, ושישרת לו בכל איבריו באמונה ובכיון ליחד הלב אליו. ויבטח שיזכה לעולם הבא לאור הגדול.

הבוטח בלב שלם – יביא אותו הביטחון שלא יעבוד לאדם זולתו להתרצות אליו, ולא יסכים עם הרשעים בדבר שהוא כנגד השם. הבוטח – נפשו במנוחה, ואינו מיצר על שום עניין מענייניו, כי הוא יודע שהבורא מנהיגו לטובתו, בעולמו ובאחריתו. וישים דאגתו ואבלו על מה שהוא ממעט מעבודת השם, ולא על עולם זה.

אך הביטחון אינו טוב כשילך בדרך מסוכן, או שיכניס עצמו בענייני סכנה ויאמר: הנני בוטח בשם שיושיעני! או יעשה עבירות חבילות חבילות, ויסמוך על זה שיחשוב: הנני בוטח בשם שיכפר לי, כי רחמן הוא. אין זה דרך הביטחון.

החרטה – זאת המידה היא דרך לתשובה, מפני שהעבירות אין מתכפרות אלא בחרטה.

אך היא רעה אם עשה מצוה ומתחרט עליה.

הכעס – כל מיני גהינם שולטין בו, ואין השכינה שורה עליו. ושוכח תלמודו, ויבא לידי טעות. ובידוע שעונותיו מרובים מזכותיו. ואין הקפדן מלמד. כמה עבירות באות מן הכעס! אך צריך לכעוס לפעמים, להטיל אימה על ביתו ועל אותם השומעים למוסריו, ולתלמידיו. ואף על פי שכועס לשם שמים – יכעוס במידה; ויראה עצמו כאילו כועס, אבל בלבו לא יהיה כעוס.

הרצון – זאת המידה טובה, כי הוא מתרצה בכל ענייניו, ואינו מהרהר אחר השם. והעולם אוהבים אותו מפני שהוא רוצה בבני אדם, והם רוצים בו. והוא מעביר על מידותיו, והוא מקבל מוסר, כי הוא מלא רצון לעשות טובה. אך הרצון רע מאד להתרצות בדרכי הרשעים.

הקנאה – מידה רעה מאד לקנא בני אדם. מן הקנאה יבא לידי חימוד, ולידי גזל ומחלוקת. אך יקנא ביראת השם; ובלומדי תורה – יקנא לעשות כמעשיהם. והפורש מן הקנאה והחימוד – שכרו הרבה מאד.

הזריזות – זאת המידה טובה לעולם הזה ולעולם הבא. אם יש לאדם מלאכה – שיעשה בזריזות, להספיק את עצמו ובני ביתו. וכל צרכיו יעשה בזריזות. וכן לעניין הלימוד ועשיית המצוות יהיה זריז, ובזה העניין יעלה לכל מעלות טובות. אך הזריזות רעה מאד כשהוא זריז לעבירות.

העצלות – עניינו מקולקל מאד בעולם הזה ולעולם הבא. אך העצלות טוב – כגון המתעצל לעשות רעות.

הנדיבות – זאת המידה טובה מאד: שיהיה נדיב בממונו להיות וותרן, ולעשות לפניו משורת הדין, ושלא ידקדק עם חבירו על דבר מועט, ולתת צדקות, ולהשאיל כליו וספריו. ויהיה נדיב בגופו לטרוח עבור אחרים. ויהיה נדיב בחכמתו ללמדה לכל. אך לא יהיה נדיב לפזר לריק, וליתן לרשעים, או למלאות תאוותו.

הציקנות – זאת המידה רעה, כי מי שהוא צר עין – לא יוכל לרחם על העניים, והוא שנאוי על הבריות כי לא יוכל לההנות בני אדם, ואינו מהדר המצוות. אך זאת המידה טובה שהוא עצרן לפזר ממון ולמלאות תאוותו.

הזכירה – זאת המידה טובה מאד, לזכור כל ענייניו. כל משא ומתן שלו – צריך לזכור, כדי שיהיה נותן ונושא באמונה. ובזאת המידה ידע התורה והמצוות, שישים על לבו לזכור הכל. ויזכור אחריתו וראשיתו – מאין בא ואנה ילך. ויזכור תמיד את יוצרו, והטובות שעשה לו: שבראו וגידלו ונישאו, והודיעו חכמה ודעת, ונתן לו תורה הטהורה. ויהיה חרד לדברו, כמו עבדי המלך הנחרדים לדבר המלך. ויחשוב ויזכור אשר כל הדברים עושים שליחותו, כגון השמש והירח, והארץ נותנת את יבולה, וכן יעשה הוא שליחותו.

וכמו שאדם טורח לעשות רצון אשתו שהוא אוהב – כן יעשה רצון אוהבו הגדול הקדוש ברוך הוא. ויחשוב איך הוא זריז לזה העולם – כל שכן שיכין צידה לדרך הגדול והרחוק, להיות מקושט ולפרוע חובו מה שנתחייב ליוצר הכל. ויבין מה הפרש יש בין עליונים ותחתונים, ויקשור דעתו אל נעימות עולם הבא. ויזכור תמיד את השם במחשבותיו, ויזכור תמיד חטאיו כדי להצטער על שהכעיס האדון הגדול. אך זאת המידה אינה טובה לזכור הבלי העולם ורוב התחבולות, או לזכור אם חבירו פשע כנגדו.

השכחה – זאת המידה אינה טובה אם שוכח את יוצרו, ואם שוכח עונותיו, ואם ישכח מה שהוא לומד, ואם חבירו עשה לו טובה – ושוכח. אך טובה היא שישכח פשעו, מה שפשע חבירו לנגדו.

השתיקה והדברים. אמרו חכמים: לא מצאתי לגוף טוב משתיקה. רוב דברי העולם – הכל הבלי הבליים. לכן ירבה בשתיקה, ולשמוע חרפתו ולשתוק. וכשאדם מסופק אם ישתוק או ידבר – ידבק בשתיקה. אך דברים טובים – יותר טובים הם משתיקה, כגון לדבר בדברי תורה וביראת שמים. והמשכיל יזהר מדברים בטלים, ומשיחת ילדים ושיחת נשים. יראת שמים בלב המרבה דברים – זה אי אפשר.

הליצנות – הנותן דופי בבני אדם נקרא "לץ". אין להתלוצץ על שום אדם. והמתלוצץ על עושה מצות – זה רע מאד, כי רבים נמנעים מלעשות טוב עבור הליצנות. אך טוב להתלוצץ על עושה רעות, כדי שימנעו מן הרע.

השקר – אין אדם יכול להיות אמיתי אם לא שיתקן מידותיו, כי כל אדם מושך דבריו אחר מידותיו. ויזהר אדם שלא ישקר אפילו דברים בעלמא שאין בהם ממש, כי גדול עונשו של שקרן. אך פעמים התירו חכמים לשקר: בהבאת שלום (יבמות סה ע"ב), ולשבח הכלה (כתובות יז ע"א), ובאושפיזין, ובמסכת, ובפוריא (בבא מציעא כג ע"ב).

האמת – הנשמה היא נבראת ממקום טהרה ואמת. אין מעלה לאדם כמעלת האמת, להיות אמיתי במחשבותיו. והמגיע למעלה הזאת – כל הדברים שיחשוב ושידבר יתקיימו, ויראה בלילה חלומות אמת, וידע עתידות.

החניפות – זאת המידה רעה מאד, להחניף ולגנוב דעת הבריות. והמחניפים לרשעים בחליקת לשון – בזה נמנעים מן התשובה. אמר ר' שמעון בן חלפתא (סוטה מא ע"ב): מיום שגברה אגרופה של חנופה – נתעוותו הדינים, ונתקלקלו המעשים, ולא יוכל אדם לומר לחבירו: מעשי גדולים ממעשיך. ואילו מחניפים להם: לאשתו משום שלום בית, לבעל חובו שלא ילחצנו, ולרשע שלא יזיק לו, ולרבו שילמדנו תורה. כן מצוה להחניף לתלמידיו ולחביריו כדי שילמדו, וכדי שישמעו לדבריו, לקבל תוכחותיו.

לשון הרע – זאת המידה רעה מאד. ואפי לומר אמת – אסור לספר בגנות חבירו. וזהו לשון הרע, שאומר: כך וכך עשה פלוני, כך וכך היו אבותיו, כך וכך שמעתיו עליו. אבל האומר שקר על חבירו – זה נקרא "שם רע".

ובוודאי המרגיל בלשון הרע – הוא פורק עול שמים מעליו. וקשה מאד לעשות תשובה מעון זה: המספר לשון הרע על בעלי תשובה – בזה מחטיא את הרבים, לנעול דלתי התשובה. וכן רע מאד המספר לשון הרע על גבאי צדקה הטובים, ועל עושי מצוה ויראי שמים – גדול עונשו מנשוא. ויזהר מאבק לשון הרע, ואל יספר בטובתו של חבירו בפני שונאו.

יש עון הנקרא רכילות, וזהו המגלה לאדם מה שחבירו דיבר עליו, ובזה גורם שנאה. ירא שמים – חייב אתה לדונו לכף זכות, אפילו אם הדבר נוטה לחובה מלכות. בינוני – יש להכריע לזכות. ואם הדבר נוטה לחובה – יהיה אצלך ספק. ומי שרוב מעשיו לרעה – יש להכריע מעשיו ודבריו לחובה.

המספר דבר לחבירו – אין לגלותו בלא רשותו. וכל דבר הנאמר בפני שלשה בני אדם – אין בו משום לשון הרע. ואם האומר הזהיר את השומעים שלא יגלו, אפילו אומר בפני רבים – יש בו משום לשון הרע. ומצוה לומר לשון הרע על בעלי עבירות, לבזותם ולהשניאם בעיני בריות, כדי שיבדלו מהם. וכן על בעלי מחלוקת – מצוה לספר לשון הרע.

מקור גדול של מצות יש תחת הלשון, כגון: הלימוד, ולדבר יראת שמים, ולהתפלל, ולהוכיח, ולצוות בניו אחריו לשמור ולעשות, וכן כל השומעים למוסרו. ולנחם אבלים, ולנחם עניים ולדבר על לבם דברי נחומין, ולהיות רגיל בשירות ותושבחות ובדברי אמת.

התשובה – טוב לגבר שיהיה מקדים לשוב בעודו בריא ושליו, ויעורר לבו בכמה עניינים: שיחשוב אחריתו, שצריך ליתן חשבון לפני הקדוש ברוך הוא על כל מה שעשה מנעוריו, הן דברים, הן מעשים, הן מחשבותיו. לכן יפחד מן הדין הגדול, ומן הדינים הקשים, ויחשוב על הטובה הגדולה הצפונה לצדיקים. ויחשוב איך אדם אוהב תענוגים בעולם הזה, שהם תענוגים של הבל, והם פוסקין לפי שעה. לכן יחמוד התענוגים הגדולים שלעד, שאינם פוסקים לדורי דורות ולעולם ועד.

ויתחרט תמיד על חטאיו, ויעזוב דרכו הרע, ויצטער בלבו, ויצטער בצום ובבכי ובמספד, וילבש שק, ויורד עדין מעליו, וידאג מעונש עוונותיו, ויתבייש לפני הקדוש ברוך הוא, ויהיה נכנע לפני השם, וישתוק למחרפיו, ויהיה רגיל במענה רך ובשתיקה. וישבר התאוה, ויפרוש אפילו מן המותר. ויתבונן באיזה אבר חטא, ובאותו אבר יזהר לעשות מצות בכל יכולתו. ויחפש דרכיו לידע העבירות שחטא מנעוריו, ויתוודה עליהם. וירבה לעשות גדרים שלא יוסיף לחטוא, וידע באיזה אבר עבירה יש מלקות או כרת או מיתה, ולפי החטא יצטער. ויהיו העבירות בקלות – חמורות בעיניו, ויזכיר בוידוי עוונותיו ועון אבותיו, ויגמור בלבו שלא יחטא עוד. ויתפלל לאל שיעזרהו על תשובתו, ויבקש שיכפר לו. וישיב הגזל קודם הוידוי, ואם אין לו – יבקש מן השם שיתן לו השגת יד לפרוע.

וירגיל עצמו לעשות חסד ואמת. ויהיו חטאיו נגדו תמיד. וישוב בעודו בריא בחוזק כוחו, ויכבוש יצרו בעוז יראת השם, וישיב רבים מעון.

שורש התשובה – שילמוד תרי"ג מצות עד שיהיו שנונים ומחודדין בפיו, וערוכים בשפתיו, ויהגה בהם תמיד. ועל כל מצוה ומצוה – ישים על לבו לחשוב עם נפשו, אם קיים אותה או לאו. כגון בעניין לחשוב אם דיקדק להתפלל בכוונה או לאו, או אם נהנה מן העולם הזה בלא ברכה. ואם ידע בעצמו שלא חש לזה – הרי חטא כל

ימיו, וכשיתחברו יחד כל אלו העונות – הרי מזאת המצוה לבד יש חבילות גדולות של עבירות. ועל דרך זה יחשוב עם נפשו על כל מצוה ומצוה, ואז יגיע לתכלית התשובה. וידע האדם ויאמין שאין התשובה חשובה לפני המקום, אלא שידחוק אדם את עצמו לטרוח לקיים כל מצוה ומצוה כהלכתה. ומי שישים כל טורחו על זה העניין – הרי זה בעל תשובה גמור, ויתקן כל מידותיו על פי התורה והמצוות. והנה יש שמונה אברים באדם, אשר בהם יעשה כל מעשיו: האזניים – אחד; העינים – שנים; הריח בנחירים – שלושה; בפה יש שני מקומות: הדיבור ואכילה – הרי חמישה; הידים – ששה; הרגלים – שבעה; הערוה – שמונה. והלב מלך על כולם, להנהיג את כולם לפי חפצו. ועל אלו שמונה אברים – ישים מחשבתו לדקדק בדקדוק גדול שכל אחד ואחד יהיה מורגל בעשיית המצוה. והראש לכל הגדרים – שישמור את עיניו, שלא יתן את עיניו במה שאינו שלו. ובזה העניין ישבר את התאוה, כי בוודאי התאוה והחמדה – הנה ראש לכל הקלקולים, ואחריהן נגררות עבירות רבות. לכן יתאמץ להעמיד עצמו להלחם כנגד התאוה והחמדה, ולשמור עיניו, ובזה יתקן כל ענייניו.

ומיום שהתחיל לשוב – יסכים במחשבתו בהסכמה גמורה לקיים כל המצוות שאפשר לו לקיים לשם, ואז הקדוש ברוך הוא מקיל ענייני התשובה לסייע לו, ולתת לו כח לעשות תשובה. אפילו בדבר שאין כוחו של אדם יכול להשיג – הקדוש ברוך הוא ימול את לבבו, לחזקהו לעשות תשובה. ובלבד שידחוק עצמו לטרוח במצות בלב שלם באמת – בזה יגיע למעלת התשובה.

גם צריך להזהר מאד מאד להתרחק מן הרשעים ומן הליצנים שלא להתעסק עמם, לא במשא ומתן, ולא בלימוד, ולא לשמוע דבריהם, כי הם מסירים את לב האדם. וכמעט כל התשובה תלויה בזה.

וירגיל עצמו יום אחד תוך כל חודש וחודש שיתייחד במקום אחד בסתר לבדו ולבדוק עצמו, לתקן הנהגתו על פי המידות הכתובות בספר הזה: לברור מכל מידה צד הטוב שבה ולהתנהג בזה, ולבדוק עצמו לתקן מעשיו על דרך המצות. ויבין חסרונותיו: באיזה מצוה מיעט טורחו, שלא להשתדל בכל כחו להתאמץ בה; ואיזה מצוה אין ידו משגת לקיימה. ועל כל הדברים ישפוך נפשו נוכח פני השם, שיעזרוהו לקיים מצותיו, ויתן לו לב שייספיק לעשות רצונו, ושיתן לו לב נאמן להאמין בו באמונה שלימה, ולבטוח בו בביטחון שלם.

ובאותו היום יקדיש עצמו לטהר מחשבותיו, ויחשוב על המות – שיכלה גופו ויהיה עפר, ויחשוב על דיני גהינם, ומי שבא שם – איך יהיה עניינו מופסד בהפסד גדול. ויחשוב על נעילות עולם אשר שם תענוג לאין חקר. ויחשוב במחשבות מכוונות על גדולת השם, ועל נפלאותיו וטובותיו, וינעים זמירות להללו בשמחת הלב, וישתחוה לפניו כעבד לפני אדוניו. אין ספק מי שיהיה רגיל בזה העניין – מגיע למעלות רבות. בעלי תשובה יהיו שפלים וניבזים. על ידי התשובה יגיעו עד כסא הכבוד, שנאמר: "שובה ישראל עד יי אלהיך" (הושע יד ב).

[**התורה** – חסרה בסימני ספר המידות בכתב יד, וחבל על דאבדין.]

היראה – לעולם יעשה אדם רצון בוראו, ולא יירא שום אדם או מלך או שר, ולא יירא משום יסורין ומשום צער. רק בוראו יירא לבד, ולא יגור מפני איש. וזאת המידה רעה מאד בזה העניין: שיעזוב מצות בוראו עבור מורא בני אדם. לכך ישליך מלבבו כל הפחדים, ולא ישכון בלבבו רק מורא השם לבד. כי יראת השם היא עטרת פאר של כל המצוות, וטוב מעט יראת השם מאוצר רב ומהומה בו (עי' משלי טו ז).

והיראה המעולה מכל – שיראה מלפני השם כל כך שיהו איבריו נרתעים מתחת מוראו, כעבד שהוא נרתע ונכנע לפני המלך בשעה שהוא גוער בו. וזה העניין קשה להשיג, אך מי שמרגיל מחשבותיו להרהר תמיד שהשם רואה מחשבותיו, ומתבונן בנפלאותיו בעומק הלב במתון, וקוצר מחשבותיו למעלה לשכון באהלי מרום – בזה העניין יכול להתקרב אל אור היראה הטהורה, להופיע עשתונותיו, לידע רזי עליונים.

הנה השלמנו סימני המידות ברמז מעט, להזכיר האדם שיזהר בהם, להסתפק מהם מכל אחת ואחת במשקל.

ודע כי המידות אחוזות זו בזו ומדובקות יחד, וכולן נגררות זו אחר זו. ואם יתן אדם רשות ליצרו הרע לעבור על אחת – אז יהו כולן נשמטות ממנו. משל לאדם שיש לו חוט של משי, וחרז בו מרגליות דרך נקבי מרגליות, וקשר קשר אחד למטה. ואותו הקשר מחזיק כולו, ואם יתירו הקשר – אז נופל מרגלית אחת, ואז יפלו כולם זו אחר זו. כך אם תתיר ממך קשר מידה אחת – אז לא תוכל להחזיק בשום מידה כראוי. לכן שמור כל המידות בכל כחך, אשר תוכל להשכיל בהם. ובזה העניין תשלים נפשך לשם הנכבד לידבק בו. ותזכה להיות מאותן שנאמר עליהם: "המשכילים יזהירו כזוהר הרקיע" וגו' (דניאל יב ג).

דקדוקי סופרים

הסופר: "אני שועל בן רבי ישראל הבלבר – סימתי זה ספר המדות... שנת ק"ץ לפרט למנין הקטן" (מתוך קולופון בדף 331ב).

כללי: הסופר המעתיק נהג לקצר מלים רבות, ומחמת עומס עבודתו השמיט הרבה אותיות ולפעמים גם מלים שלימות, וכן הוסיף מלים אחדות שלא במקומן. עומס עבודתו הקשה עליו להוציא דבר מתוקן, אבל רק בזכות העתקתו בכתב יד זה זכינו לקבל את "סימני ספר המידות" מאת מחבר "ספר המדות" (שהוא "ארחות צדיקים"). על פי כתב ידו הצלחנו להוציא לאור מהדורה מתוקנת, כמעט כמו סולת נקייה (חוץ משער התורה, וחבל על דאבדון). בחלק מהמקומות שבהם נפלה טעות – יש סימן, ולפעמים גם תיקון בגליון, או בין השורות, או בתוך המילה עצמה. בסימנים ותיקונים אלה – שעל פי הכתב נראה שהם נעשו על ידי הסופר עצמו – נעזרתי בגירסה הניתנת כאן, ולא תמיד הערתי עליהם. כמו כן השלמתי בלי לציין סופי מלים שקיצרן הסופר, וגם כתיב מלא וחסר שינתי לפעמים לנוחותו של הקורא והלומד (בלי להעיר). לרוב השארתי את הכתיב כפי שכתב הסופר, כי הוא דומה למה שמקובל בספרי דורנו. (הכתיב במהדורה המנוקדת מותאם כמובן לצרכי הניקוד.) מי שרוצה לבדוק פרטים אלה יכול לראותם בתוך העתקת כתב היד (שיופיע בעזרה באתר www.seforimonline.org ביחד עם צילום כתב היד).

אבל כל תיקון (ואפילו הקטן ביותר) שעשיתי על פי מקבילות או על דעתי לבד, שאינו נוסח כתב היד ויש בו שינוי למשמעותם של הדברים – הערתי עליו כאן ב"דקדוקי סופרים". לא סימנתי שינויי נוסח ותיקונים בטקסט עצמו (על ידי אותיות או מספרים) כדי שלא להסיח את דעתו של הקורא, כי העיקר ללמוד תורה ומוסר. אבל למען אמיתה של תורה הוספתי כאן "דקדוקי סופרים" כדי שהקורא יוכל לבדוק ולשפוט כל דבר בעצמו מול נוסח כתב היד (אפשר גם לבדוק את הנוסח המובא כאן מול העתקת כתב היד). לכל מי שרוצה להציע תיקונים ושיפורים למהדורה זו, נא לכתוב אלי (skadish@012.net.il): "רשימות מי יבין".

פתיחה: "ביום טובה*" – זה לשון הכתוב, אבל בכתב היד באותיות גדולות מאד: "ביום טוב היה בטוב וביום". "ובכל מידה ומידה יש* בה צדדין המרחיקין אותו" – בכתב היד "שיש" ותיקנתי בדומה למשפט הבא.
הגאווה: "ואפילו כשעושה*" – בכתב היד: "כשעשה" ותיקנתי ע"פ ההקשר. "וכל* רעות" – בכתב היד: "לכל רעות". "שיהיו מלבושי* נקיים" – בכתב היד: "מלבושים".
העונה: "ובזמן שהוא חי*" – בכתב היד: "שחי". "ויודה* לו על טובותיו" – בכתב היד: "ויודה" ואולי צריך לומר "יודה". "ולא יראה* מידת העונה בעיני המלבושים" – בכתב היד "יירא".
הבושת: "אך* מעלה עליונה" – בכתב היד "אין" כנראה תוקן ל"אך". "אלא* בענין התוכחה" – בכתב היד: "לא".

העזות: "רע מאד להעיז פניו* נגד מוכיחו" – הסופר הוסיף כאן בטעות: "נגד הרשעים" (וראה במשפט הבא).
האהבה: "קשורה בשמחה" – הלשון קצרה וקצת קשה, והשווה שער האהבה באו"צ. "תגבורת* שמחת אהבת השם" – בכתב היד: "הגבורות" ותיקנתי ע"פ שער האהבה באו"צ ("תגבורת" בספר המידות הקצר באותו כתב יד). "חוץ מהשם*" – תוספת בגליון, והמילה השנייה נראת כמו: "י"; שנית לפי הרגלי הכתיבה של הסופר, כלומר: "השם" שלא במקום לשון הכתוב.

השנאה: "ולאהוב" – בכתב היד "ולאהבת".

האכזריות: "ונוטרים איבה* וגונבים וגוזלים" – הסופר הוסיף כאן בטעות: "וגונבים איבה".

הדאגה: "ועל עניינים כאלה ידאג* תמיד" – בכתב היד: "יגדל" ותיקנתי על פי הענין.

השמחה: "להנעים* זמירות" – בכתב היד "ולהנעים".

הביטחון: מובא כאן ב"סימני ספר המדות" בפני עצמו ולא בתוך "השמחה", וכמו שהוא שער בפני עצמו ב"ספר המדות הקצר" (לפני הסימנים באותו כתב יד), וכן בספר "תיקון מידות הנפש" לרשב"ג (שעל פיו בנוי סדר השערים בארחת צדיקים). ייתכן שזהו סדר השערים המקורי והנכון של "ספר המידות", למרות ש"הביטחון" נבלע בתוך "השמחה" בשאר כתבי היד ובדפוסים של או"צ (וראה עוד במאמר שיופיע בעזר"ה). "חפצו של הבוטח" – בכתב היד "חפיצה".

החרטה: "ומתחרט עליה" – בכתב היד נוספה מ"ם סופית ("עליהם") שנראית קצת מחוקה.
הכעס: לפי ההמשך ראוי למילת הפתיחה להיות "הכועס" או להתחיל כך ("הכועס") את המשפט הראשון. ואולי העדיף כאן הסופר את הקיצור על הבהירות.

הרצון: "כי הוא מתרצה" – בכתב היד: "היא".
הזריזות: "וכן לעניין הלימוד ועשיית המצות" יהיה זריז" – בכתב היד חסרה כאן מילה והשלמתי "המצות" על פי ההקשר.

הנדיבות: "על דבר מועט" – בכתב היד: "עכ" ואולי תוקנה הכ"ף ללמ"ד בגליון.
הציננות: "והוא שנאוי על הבריות * כי לא יוכל" – בכתב היד נוספה המילה "כל" ועליה סימן למחיקה. "אך זאת המידה טובה" – בכתב היד המילה חסרה. "לפזר" – אולי צריך לומר "מלפזר".

הזכירה: "רצון" אשתו" – המילה חסרה בכתב היד, והשלמתי ע"פ המשך הדברים.
השכחה: "שפשע" חבירו" – בכתב היד: "שפשעו".

הליצנות: מובאת כאן ב"סימני ספר המדות" בפני עצמה ולא בתוך "השתיקה", וכמו שהיא שער בפני עצמה גם ב"ספר המדות הקצר" (לפני הסימנים באותו כתב יד). למרות ש"הליצנות" נבלעה בתוך "שער השתיקה" בכל שאר כתבי היד ובדפוסים של או"צ, כאן ברור לחלוטין ש"הליצנות" היתה שער בפני עצמה בנוסח המקורי, וכמו שכתוב באו"צ במפורש בפתיחה לענין הליצנות: "עתה יש לפרש לך **ארבעה שערים** על ארבעה כתות שאינם מקבלים פני השכינה: **כת לצים**..." (וראה עוד בנדון במאמר שיופיע בעזר"ה).

השקר: "כי גדול עונשו" של שקרן" – בכתב היד כנראה "עונשו" ואולי תוקן.
האמת: מובאת כאן לאחר "השקר" וכמו שיש בסדר השערים בשאר כתבי היד ובדפוסים של או"צ. ואולם ב"ספר המדות הקצר" בא "שער האמת" רק לאחר "שער לשון הרע", כלומר: רק לאחר "**ארבעה שערים** על ארבעה כתות שאינם מקבלים פני השכינה".

החניפות: "לקבל תוכחותיו" – בכתב היד "תוכחותו" ואולי צריך לומר: "תוכחתו".
לשון הרע: "אבותיו" – בכתב היד: "אבותם" והמ"ם סופית אולי מחוקה. "המספר" לשון הרע על בעלי תשובה" – בכתב היד: "מהספר" ותיקנתי ע"פ המשך. "לדונג" לכף זכות" – בכתב היד: "לדונג". "מקור גדול של מצות" – בכתב היד "של מצות" חסר והלשון הקצרה קשה להבנה, ולכן הוספתי על פי שער לשון הרע באו"צ. "ולנחם" אבליים" – בכתב היד: "וינחם" והיו"ד מסומנת, ותיקנתי ע"פ המשך הדברים.

התשובה: בכתב היד באותיות גדולות ומהודרות במיוחד, בשורה הראשונה של הטור כתוב: "התשובה טובה". "התענוגים הגדולים שלעד" – האות האחרונה לא ברורה בכתב היד, ולכן השלמתי המילה מסופקת. "ויהיה רגיל במענה רך ובשתיקה" – בכתב היד "ובש" או אולי "ובשתי" והשלמתי המילה מסופקת למרות שהיא על פי הענין וההקשר. "לעשות מצות" בכל יכולתו" – בכתב היד: "מצוה" ותיקנתי ע"פ הענין ובדומה לשער התשובה באו"צ. "מלקות" – בכתב היד: "מלקוש" והשי"ן מסומנת. "ויהיו" חטאיו נגדו תמיד" – בכתב היד: "ויהיה".

שורש התשובה: שתי המלים באותיות גדולות בכתב היד. לא נראה שיש כאן כוונה ל"סימן" חדש אלא רק להידור, וכמו שעשה הסופר מספר פעמים בספר המידות הקצר. "שמונה אברים" באדם" – בכתב היד "דברים" ותיקנתי ע"פ הענין והמשך הדברים. "ישים מחשבתו לדקדק בדקדוק גדול" שכל אחד ואחד יהיה מורגל בעשיית המצוה" – סופה של המילה אולי מחוקה ולא הצלחתי לפענח אותה (נראית משהו כמו: "לזול"), וכנראה מתאימה כאן "גדול", אבל השחזור מסופק. "למעלת" התשובה" – בכתב היד: "למעלה". "כסא הכבוד" – בכתב היד: "כבוד".

התורה: חסרה בכתב יד, כמו שחסר "שער התורה" בספר המידות הקצר (באותו כתב יד). נראה שהסיבה לכך היא שקיצור הספר לא נכתב עבור יושבי בית המדרש, וכיון שהשמיט המקצר את "שער התורה" בקיצורו, נשמט גם הסימן שלו בסוף. גם בתרגום הישן של ספר המידות ליידיש (נדפס לראשונה בשנת ש"ב [1541] בעיר איזני שבארץ אשכנז ואף נמצא במספר כתבי יד) השמיט את כל הענין של דרך הלימוד, מכיון שהתרגום היה מיועד לנשים. יתכן שיש קשר בין "ספר המדות הקצר" לבין התרגום הישן ליידיש (שאף הוא קיצור), וראוי הדבר לבדיקה. יתכן גם שהשמיט "שער התורה" בקיצור נבע מדבריו הקשים של המחבר נגד דרך הלימוד שבדורו. לא נראה לי סביר להניח ששער התורה היה חסר בספר המקורי, מסיבות שאותן אפרט במאמר שיופיע בעזר"ה.

היראה: "וקוצר מחשבותיו" – הלשון קצת קשה, וכן "להופיע עשתונותיו".
העתקת כתב היד: נעשתה בכרמיאל שבגליל בשנת תשס"א, והמהדורה הנוכחית נשלמה לקראת ראש חודש ניסן תשס"ד. הוצאה לאור אלקטרונית באתר www.seforimonline.org מתוכננת בעזר"ה לחודש סיון תשס"ד. תהי נא העתקה זו כפרה על עוונותי, על מעשים שעשיתי ועל דברים שאמרתי שלא על פי המידות הטובות.